

1947 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ: ਇੱਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

Historical and Aesthetic Development of Punjabi Literature up to 1947: A Critical Study

ਖੋਜ-ਪੱਤਰ (Research Paper) | ਵਿਸ਼ਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

Dr. Kuldeep Singh

Associate Professor in Punjabi

SPOND GDC Samba

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Abstract)

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਕਾਲ (8ਵੀਂ-9ਵੀਂ ਸਦੀ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1947 ਈਸਵੀ (ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ) ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਲਾਮ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਖਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿੱਸਾ, ਬੀਰ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ, ਪੱਛਮੀ ਵਿਧਾਵਾਂ (ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਿਬੰਧ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲ-ਖੰਡਾਂ, ਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀਵਤ ਸ਼ਬਦ (Keywords): ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਾਵਿ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ, ਬੀਰ ਕਾਵਿ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, 1947 ਦੀ ਵੰਡ।

1. ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Introduction and Periodization)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਲਚਲ ਦਾ ਜ਼ਿਊਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼, ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਹੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੂਲ ਆਤਮਾ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ, ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ, ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਮਿਜਾਜ਼ੀ, ਅਤੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ) ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਦੌਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

੧. ਆਦਿ ਕਾਲ / ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ (8ਵੀਂ-9ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 1500 ਈ.): ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਬਾਣੀ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਲਾਮ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ।

੨. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ / ਮੱਧ ਕਾਲ (1500 ਈ. ਤੋਂ 1700 ਈ.): ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ (ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ) ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ (ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ)।

੩. ਉੱਤਰ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ / ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1700 ਈ. ਤੋਂ 1850 ਈ.): ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਖਰ (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ), ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੌਰ (ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ), ਬੀਰ ਕਾਵਿ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਨਜ਼ਾਬਤ) ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਾਰਤਕ।

੪. ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ (1850 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ): ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ, ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ), ਨਾਟਕ (ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ), ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ) ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ।

2. ਆਦਿ ਕਾਲ / ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ (8ਵੀਂ-9ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 1500 ਈ.)

2.1 ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਾਵਿ (Nath-Yogi Literature)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੈੜ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਠਵੀਂ-ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ, ਜਲੰਧਰੀ ਪਾ ਅਤੇ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸੰਧਿਆ ਭਾਸ਼ਾ' ਜਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼-ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸ, ਹਠਯੋਗ, ਇੰਦਰੀ-ਦਮਨ, ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁੱਧਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰੱਖੀਆਂ।

2.2 ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਗਾਜ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸ਼ਹੂਦ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ (1173-1265 ਈ.) ਦੇ ਕਲਾਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸਲੋਕ ਅਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ, ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦਾ ਚੇਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨ੍ਹਾ ਨ ਮਾਰੇ ਯੁੰਮਿ ॥ ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥”

ਇਹ ਸਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਛਾਪ ਛੱਡਦਾ ਹੈ।

2.3 ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 9 ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ 6 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ
- ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਧੁਨੀ
- ਲਲਾ ਬਹਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨੀ
- ਮੁਸੇ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ
- ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨੀ
- ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨੀ

ਇਹ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਅਤੇ ਰਸ-ਯੁਕਤ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ / ਮੱਧ ਕਾਲ (1500 ਈ. ਤੋਂ 1700 ਈ. - ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ)

ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ 'ਕਲਾਸੀਕਲ ਜਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ' (Golden Age) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

3.1 ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ (Gurmat Poetry Stream)

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਗੌਰਵਮਈ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ:

- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539): ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ', 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ', 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ', 'ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ' (ਤੁਖਾਰੀ) ਅਤੇ 'ਬਾਬਰਵਾਣੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਅਮਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ।

- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ: ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ 62 ਸਲੋਕ ਰਚੇ।

- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ: 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਪਟੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ।
- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ: 'ਲਾਵਾਂ' (ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਵਿਧਾਨ), 'ਘੋੜੀਆਂ', 'ਛੰਤ' ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ ਰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ।
- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ: 1604 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲਾਸ਼ਨੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਹੈ।
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ: 59 ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੈਰਾਗ, ਨਿਰਭੈਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ।
- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ: 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰਚੇਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ', 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ', 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਰਚ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ।
- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (1551-1636): ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ 39 (ਜਾਂ 40) ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ 'ਕੁੰਜੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ।

3.2 ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ: ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (1538-1599)

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (ਮਾਧੋ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ) ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਕਾਫ਼ੀ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਮਲਾਮਤੀ ਰੰਗ, ਇਸ਼ਕ-ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਦਰਦ ਅਤੇ ਚਰਖੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ: "ਨੀ ਮਾਏ ਮੈਨੂੰ ਖੋੜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਆਖ, ਰਾਂਝਣ ਮੈਂਡਾ ਮੈਂ ਰਾਂਝਣ ਦੀ..."

3.3 ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦਭਵ (Rise of Qissa Tradition)

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਜਿਸਨੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

- ਦਮੋਦਰ (16ਵੀਂ ਸਦੀ): ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ, ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ' ਰਚੀ। ਦਮੋਦਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ("ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ")।
- ਪੀਲੂ: 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਦ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਪੀਲੂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: 'ਯਾਰੇ ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਨ ਰੀਸ ਕਿਸੇ ਦੀ...'।
- ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ: ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਅਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖ ਕੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

3.4 ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ (Early Prose)

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ' ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ। 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (1635 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੰਪਾਦਿਤ), 'ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ', 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' (ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ) ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਰਵਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦਾ ਇੱਕ ਸਹਿਜ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।

4. ਉੱਤਰ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ / ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1700 ਈ. ਤੋਂ 1850 ਈ.)

ਇਹ ਕਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮੁਖੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।

4.1 ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਖਰ: ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ (1680-1758)

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਬਾਕ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ, ਅਠਵਾਰੇ, ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਰਾਮਾਹੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲ "ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਕੀ ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਕੌਣ" ਅਤੇ "ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ" ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਮਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਅਤੇ ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਫ਼ੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

4.2 ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੌਰ

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ:

- ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (1722-1798): 1766 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ' ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (Encyclopedia) ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਚਿੱਤਰਣ ਕੀਤਾ। ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ' ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
- ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ (1735-1843): ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਅਤੇ 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫ਼ਰਹਾਦ' ਲਿਖੇ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸੱਸੀ ਵਿੱਚ ਥਲ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ੈਲੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ।
- ਕਾਦਰਯਾਰ (1802-1892): 'ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ', 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ' ਅਤੇ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਰਚੇ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਅਹਿਮਦਯਾਰ: ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ।

4.3 ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੰਗਨਾਮੇ

- ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ': ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (1845-46) ਦਾ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਅਤੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ (Punjabi Nationalism) ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: "ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਦੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੇ... ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ, ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।"
- ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ 'ਵਾਰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ': ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਚਿੱਤਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5. ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ (1850 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ - ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ)

1849 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ-ਪਲਟਾਊ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਛਾਪਾਖ਼ਾਨੇ (ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ), ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

5.1 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ)

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ (1873) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਥੰਮ੍ਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (1872-1957) ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੇਢੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- ਕਵਿਤਾ: ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਤੋੜ ਕੇ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' (1905) ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। 'ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ', 'ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ' ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ-ਚਿੱਤਰਣ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।
- ਨਾਵਲ: ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' (1898) ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ', 'ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ' ਅਤੇ 'ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ' ਰਚ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।
- ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ: 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ-ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਿਆਰ ਦਿੱਤਾ।

5.2 ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਵੱਲ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ:

- ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ (1876-1954): ਪੰਜਾਬੀ ਧਰਤੀ, ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰੇ ਕਵੀ। 'ਚੰਦਨਵਾੜੀ', 'ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ' ਅਤੇ 'ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ' ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਤੂੜੀ ਤੰਦ ਸਾਂਭ ਹਾੜੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ...' ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।

- ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (1881-1931): ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ (Free Verse) ਦੇ ਮੋਢੀ। 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ', 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ' ਅਤੇ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ' ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੁਕੂਮ ਅਤੇ ਅਲਬੇਲੇਪਣ ਨੂੰ ਗਾਇਆ।
- ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ (1897-1944): 'ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ' ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵਾਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ।
- ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ (Progressive Movement - 1935 ਤੋਂ ਬਾਅਦ): ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਜੁੜੇ ਲੱਗੀ।
 - ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (1905-1978): 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' (1936), 'ਕਸ਼ੁੰਭੜਾ' ਅਤੇ 'ਅੱਧਵਾਟੇ' ਰਾਹੀਂ ਰੁਮਾਂਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਵੱਲ ਆਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਦਿੱਤਾ।
 - ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (1919-2005): 'ਠੰਢੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ', 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ' ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ।
 - ਬਾਬਾ ਬਲਵੰਤ: 'ਮਹਾਂ ਨਾਚ' ਅਤੇ 'ਅਮਰ ਗੀਤ' ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ।

5.3 ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯੁੱਗ

ਜੇਕਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ (1897-1971) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ' (1932), 'ਫ਼ੌਲਾਦੀ ਫੁੱਲ', 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ', 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ' ਅਤੇ 'ਟੁੱਟੇ ਖੰਭ' ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ('ਬਾਬਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ') ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

5.4 ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ:

- ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ: 'ਸਮਾਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਕਾਮੇ ਤੇ ਯੋਧੇ' ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਿਆਂਦਾ।
- ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ: 'ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ' (1941) ਅਤੇ 'ਸਭ ਰੰਗ' ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਮੱਧਵਰਗ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ।
- ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ: 'ਸਵੇਰ ਸਾਰ' (1942) ਅਤੇ 'ਪਿੱਪਲ ਪੱਤੀਆਂ' ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਰਾਇਡੀਅਨ ਮਨੋਵਿਗਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵੇਤਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਿਆ।
- ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ: 1947 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

5.5 ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ (Drama and Theatre)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮ 1913 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ (Norah Richards) ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ:

- ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ (I.C. Nanda): ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1913 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਇਕਾਂਗੀ 'ਸੁਹਾਗਾ' (ਦੁਲਹਨ) ਲਿਖ ਕੇ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਸੁਭੱਦਰਾ' (1920 - ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ), 'ਵਰ ਘਰ / ਲਿਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਮੁ ਸ਼ਾਹ' ਵਰਗੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤੇ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਨਾਟਕ ਰਚੇ।
- ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ: 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' (1937), 'ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ' ਅਤੇ 'ਅਨਜੋੜ' ਰਾਹੀਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ।
- ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ: 'ਛੇ ਘਰ', 'ਭੂਮੀਦਾਨ' ਅਤੇ 'ਕਲਾਕਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ।

• ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ: 1944 ਵਿੱਚ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਕਾਮ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਕੀਤਾ।

5.6 ਨਿਬੰਧ, ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ

- ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (1894-1958): ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਰਮੌਰ ਨਿਬੰਧਕਾਰ। 'ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ', 'ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ' ਅਤੇ 'ਗੰਗਾ ਦੀਨ' ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਛੋਟ ਵਾਲੀ, ਸਲੀਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਯੁਕਤ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਘੜੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਆਰਸੀ' ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ।
- ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ (1895-1977): 1933 ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਾਂਝੀ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ', 'ਪ੍ਰੀਤ ਮਾਰਗ' ਅਤੇ 'ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ' ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹੇ।
- ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ: 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੇਖ' ਰਾਹੀਂ ਵਹਿਣ-ਮਈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ।
- ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਖੋਜ: ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ('ਹੰਸ ਚੋਗ', 'ਕੋਇਲ ਕੂ', 'ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ'), ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ('History of Panjabi Literature') ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਰੱਖੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ (1947 ਤੱਕ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ)

ਕਾਲ-ਖੰਡ / ਦੌਰ	ਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾਵਾਂ	ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਕਾਰ	ਸਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ / ਦੇਣ
ਆਦਿ ਕਾਲ (8ਵੀਂ-1500 ਈ.)	ਨਾਥ ਕਾਵਿ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ, ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ	ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ	ਸਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ (ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ), ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ ਧੁਨੀਆਂ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ (1500-1700)	ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ, ਸੂਫੀ, ਜਨਮਸਾਖੀ	ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (1604), ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ
ਉੱਤਰ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ (1700-1850)	ਸੂਫੀ ਸਿਖਰ, ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਕਾਰ, ਬੀਰ ਕਾਵਿ	ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰਯਾਰ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ	ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦੀਆਂ
ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ - ਦੌਰ 1 (1850-1920)	ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ, ਮੁਢਲਾ ਨਾਵਲ/ਨਾਟਕ	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ	ਸੁੰਦਰੀ, ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਹਾਗ (ਇਕਾਂਗੀ), ਚੰਦਨਵਾੜੀ
ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ - ਦੌਰ 2 (1920-1935)	ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ	ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ	ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ
ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ - ਦੌਰ 3 (1935-1947)	ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗਲਪ, ਨਵਾਂ ਰੰਗਮੰਚ	ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਸਵੇਰ ਸਾਰ

6. ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ (Conclusion)

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, 1947 ਤੱਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਅਮੀਰ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਿਕਾਸ-ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਨੀਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਖਰਾਂ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਉਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ।

1850 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਰਗੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1935 ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

1947 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਖੂਨੀ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਮੋੜ ਸਾਬਤ ਹੋਈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ (ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ 1947 ਤੱਕ ਉਸਰਿਆ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਛਾਣ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਆਧਾਰ ਹੈ।

7. ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (References / Bibliography)

੧. ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (1933), 'A History of Panjabi Literature', ਲਾਹੌਰ: ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਰਕੈਟਾਈਲ ਪ੍ਰੈੱਸ।
੨. ਕੋਹਲੀ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (1969), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਭਾਗ 1 ਤੇ 2), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ।
੩. ਜੱਗੀ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ (1984), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੋਤ-ਮੂਲਕ ਇਤਿਹਾਸ' (ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਗ), ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
੪. ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ (1986), 'A History of Punjabi Literature' (Vol. I & II), ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ।
੫. ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (1975), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ', ਜਲੰਧਰ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ।
੬. ਚੌਡਸਾ, ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (1992), 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਦਿੱਲੀ: ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ।
੭. ਗਾਰਗੀ, ਬਲਵੰਤ (1962), 'Theatre in India', ਨਿਊਯਾਰਕ: ਥੀਏਟਰ ਆਰਟਸ ਬੁੱਕਸ।
੮. ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਗਬੀਰ (1995), 'ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਦਿੱਲੀ: ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
੯. ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (1978), 'ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ', ਪਟਿਆਲਾ: ਕਲਮ ਮੰਦਰ।